

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ՀԵՐՈՍԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԷՊԻԿԱԿԱՆ ՈՒ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

«Դժբախտ է այն երկիրը, որ չունի հերոսներ»

Պ. Բուաստ

«Դժբախտ է այն երկիրը, որ կարիք ունի հերոսների»

Բ. Բրեյտ

Բանալի բառեր – Մասունցի Դավիթ, հերոս, ժողովուրդ, հայկական էպոս, ազատագրական պայքար, հայկական հեղափոխություն, կրավորականություն, դիսկուրս, ազգային ինքնություն

Յուրաքանչյուր ազգ ունի իր դիցաբանական, վիպական, պատմական ու գեղարվեստական հերոսները, հերոսների ու ժողովրդի փոխհարաբերության մասին իր ավանդական ձևերը, որոնց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել տվյալ ազգի ինքնութենական գծերի, աշխարհատեսության, արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքի և իրականության իմաստավորման ու գնահատման յուրահատկությունների մասին: Ժամանակի հոլովությամբ ժողովուրդները «ստեղծում» են իրենց հերոսներին, ապրում նրանցով՝ աղոթում, զոհաբերություններ անում, նմանակում, սրբացնում, երգեր հյուսում, ոգևորվում, հպարտանում և նրանց օրինակով դաստիարակում սերունդներին: Որոշ իմաստով ժողովրդի «բնավորությունից» ու վարքագծից է կախված ազգային հերոսների կերպարների որպիսությունը: Օրինակ, որքան ժողովուրդը երազկոտ է, գաղափարապաշտ, իր ինքնապաշտպանության հարցում անհոգ, անգործունյա ու կրավորական, հույսը ուրիշների (հերոսների, փրկիչների, հովանավորների) վրա դնող, այնքան տվյալ ազգի պատմական, գեղարվեստական ու վիպական ստեղծագործություններում հերոսները միջական են, օժտված գերիբական ու գերբնական հատկություններով:

Ստորև կդիտարկեմ հայոց մեջ հերոսի և ժողովրդի փոխհարաբերության երկու օրինակ՝ մեկը հայկական «Մասնա ծոեր» էպոսի, մյուսը՝ հայոց համար պատմական մի բարդ ժամանակաշրջանի՝ XIX դարավերջի-XX դարասկզբի իրադարձությունների համատեքստում: Օրինակների ընտրությունը պատահական չէ. էպոսը հայ ժողովրդի պատմական կյանքի յուրատեսակ

ընդհանրացումն է, նրա երազանքների, մտածումների ու ցանկությունների մարմնացումը, մի անբռնազբոսիկ ստեղծագործություն, որում արտացոլված են հայ ժողովրդի ինքնութենական գծերը, աշխարհի, մարդկանց ու ազգային արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքի ձևերը: Եթե իսպանացի փիլիսոփա Խոսե Օրտեգա Գասետի կարծիքով իսպանացուն հասկանալու համար հարկավոր է ընթերցել Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտը», ապա հային հասկանալու, նրա էության մեջ խորանալու, իմացական, վարքագծային, զգացմունքային ու արժեքային դիրքորոշումներին, հերոս-ժողովուրդ հարաբերության բնույթին ծանոթանալու համար հարկավոր է վերլուծել հայկական էպոսի հերոսների, տվյալ դեպքում՝ Սասունցի Դավթի կերպարը: Երկրորդ օրինակը վերաբերում է հայոց պատմության հիրավի ճակատագրական մի ժամանակաշրջանի՝ XIX դարավերջին տեղի ունեցած իրադարձությունների ընթացքում ժողովրդի ու ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների՝ ֆիդայիների փոխհարաբերությանը: Սովորաբար ժողովրդի համար «ճակատագրական» կոչվածը իր պատմական կյանքի այն պահն է, երբ սահմանային իրավիճակում, կենաց ու մահու պայքարի թոհուրոհի մեջ ի հայտ են գալիս նրա և իր հերոսների մտածելակերպի ու գործելակերպի դրական ու բացասական կողմերը, մարդկային ու ազգային արժեքների (ազատություն, անկախություն, պետություն, Հայրենիք, ազգ և այլն) նկատմամբ վերաբերմունքի ձևերը:

Թեև հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսում, ինչպես պատշաճ է հերոսական էպոսներին, գլխավորապես պատկերված են հերոս-դյուցազունների քաջագործությունները, այդուհանդերձ՝ դրանց խորապատկերներում տեսանելի են նաև հերոս-ժողովուրդ փոխհարաբերության դրսևորումները: Քանի որ Սասունցի Դավիթը մարմնավորում է հայ ժողովրդի ոգին, կենսուժը, ձգտումներն ու երազանքները, մարդկային առաքինությունները և այլն, ուստի հետաքրքիր է պարզել հետևյալ հարցերը. ա) ինչպե՞ս է էպոսում հայ ժողովուրդը վերաբերվում իր հերոսին և բ) ինչպե՞ս է հերոսը վերաբերվում իր ազգին, նրա արժեքներին ու ավանդույթներին: Հայկական էպոսում Սասունցի Դավթի և ժողովրդի փոխվերաբերմունքը ունի ներքին (խորքային) ու արտաքին (երևութական) շերտեր: Հերոսի և ժողովրդի երևութական փոխհարաբերության որոշ դեպքեր կարելի է բնութագրել «զարմանահարույց է», «անհասկանալի է» ու «տարօրինակ է» արտահայտություններով: Իբրև ասվածի հիմնավորումներ ներկայացնեմ որոշ փաստեր:

Ա) Սասունցիները, Դավթի հորեղբայրներն ու քեռին ծնված օրվանից գրեթե հրաժարվում են որբուկ Դավթից՝ նրան ուղարկելով Թշնամու երկիր՝ Մըսր: Թեև սասունցիները գիտակցում են (ավելի ճիշտ՝ ենթագիտակցորեն զգում են), որ Մհերի որդի Դավիթը «Սասնա տան ճրագն» է, երկրի հույսն ու ապավենը, բայց փոխանակ ծծմերին բերելու Սասուն՝ նրան հանձնում են Թշնամու ողորմածությանը: Նույնիսկ ալարում են նրան ուղեկցել՝ հույսը դնելով Քուռկիկ Ջալալու իմաստության վրա: Սա ի՞նչ է. խոնարհում

Թշնամու, նրա ուժի առջև, թշնամասիրության դրսևորում, Թշնամու մեջ մարդկայինի նկատմամբ միամիտ վստահություն, անվստահություն և սեփական ուժերի նկատմամբ, խուսափում պատասխանատվությունից, թե՛ անճարությունն ու չկամեցողություն (Սասունում չգտնվեց մի ծծմեր, որ կերակրեր որբուկին): Դավթին ուղարկելով Մըսր՝ սասունցիները ինչի՞ կամ ո՞ւմ վրա են դնում իրենց հույսը. Իսմիլ խաթունի գթասրտությամբ ու մայրական բնագոյի՞ (որը Մըսրա Մելիք-Սասունցի Դավթի մենամարտի ժամանակ նրան պետք է իրավունք տա ասելու՝ «**Դավիթ, քաղցր ծիծ եմ տվե քեզի, // Դու իմ կաթի խաթեր եղ զարկ ինձի բախշի**»¹), Միերից մնացած սիրո՞, թե՛ «թշնամու» մարդասիրության վրա: Եթե Ձենով Օհանը ուզում էր որբուկի ողջ մնալու հարցը լուծել (առանց կաթի Դավիթը կմեռներ), ապա Մըսրա երկրի թագուհի Իսմիլ խաթունը մտածում է Դավթին մեծացնել կեսեղբայր Մելիքի հետ, որպեսզի հետո այդ երկուսը զավթեն ու տիրեն ամբողջ երկիրը («**Մելիքի հետ աղբե՛ր ըլնեն, // Իրար աղբերությունն անեն, // Մըսրը ր, ամբո ոջ երկիր, զավթեն, տիրապետեն**»²): Անհասկանալին ու տարօրինակը նաև այն է, որ Դավթին ուղարկելով Թշնամու երկիր՝ դրանից հետո հարազատները չեն տեղեկանում, թե ինչպես և ինչով է ապրում-մեծանում Դավիթը, ինչ բարոյական սկզբունքներով է դաստիարակվում: Բարեբախտաբար փոքրիկ Դավիթը, մանուկ Մեծ Միերի նման ավելի խելոք էր, քան իրեն Մըսր ուղարկողները: Որոշ ժամանակ անց նա հրաժարվում է ծիծ ուտելուց: Ստիպված «թշնամիները» (նկատենք՝ հայրենի հող ու ջրի, բերք ու բարիքի հզորությունը հասկացող մարդիկ) Սասունից բերել են տալիս մեղր ու կարագ, ինչից հետո Դավիթը սկսում է օրեօր «ջոջնալ»: Այդ ընթացքում Մեծ Միերի տղա Մըսրա Մելիքը արշավում է իր հոր երկիր՝ Սասուն, կոտորում, ավերում, սասունցիներին հպատակեցնում և «անհաշիվ խարջ ու խարաջ», գերիներ (այդ թվում Մեծ Միերի եղբայրներին՝ Վերգոյին ու Ձենով Հովանին) առնելով՝ վերադառնում Մըսր: Չնայած բոլոր փորձություններին ու սպառնալիքներին՝ Մըսրա երկրում Դավիթը ոչ միայն դիմանում, այլև դիմադրելով պաշտպանում է իր արժանապատվությունը, ի մասնավորի չի անցնում Մելիքի թրի տակով՝ ահ ու սարսափ, կասկած ու անորոշություն մտցնելով Մելիքի մեջ («**Էղ դեռ պստիկ է՝ էսպես է // Որ մեծանա՛ ի՞նչ տի ըլնի**») և ողջ ու առողջ վերադառնում Սասուն: Իսկ եթե Թշնամին թշնամություն աներ, եթե Մելիքը սպաներ փոքրիկ Դավթին կամ իր նման դարձներ (ինչպես ծրագրում էր Իսմիլ խաթունը), ի՞նչ պատասխան պիտի տային հորեղբայրներն ու քեռին, սասունցիները:

Բ) Հայրենի երկրում շարունակվում են Դավթի փորձությունները: Սասունցիները, հատկապես «քաղքի ջոջերը», զարհուրած Դավթի անսովոր

¹ Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1989, էջ 336:

² Նույն տեղում, էջ 209:

բնական ուժից, չիմանալով ուժն ու ինչքը շաղկապելու ձևերը, փոխանակ գտնելու նրա բնական ուժը օգտագործելու ուղիներ, ամեն հնարքի դիմում են՝ նրան մարդկանցից հեռու պահելու և նրանից ազատվելու: Նույնիսկ Ձենով Հովանը պահի տակ փոշմանում է՝ **«Ձա՛նքս, էսա ի՛նչ մուր էր՝ քրտեցինք մեր էրես»**¹: Հերոսը չի մեծանում որպես ռազմիկ, մարտիկ, այլ՝ գառնարած, նախորդ, որսորդ: Առհասարակ, սասունցիները հերոսին չեն մեծացնում, այլ հերոսը ինքն իրեն մեծանում-հասունանում է, ինքն իրեն կամ համայնքից դուրս մնացած եզրաբնակների (օրինակ, պառավի) ճշմարտություններ բացահայտում: Սասունցիները չեն զբաղվում նրա դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, առհասարակ չեն ծանոթացնում ազգային ավանդույթներին ու արժեքներին, այլ, ընդհակառակը, ամեն ինչ անում են, որ Դավիթը անտեղյակ լինի դրանցից, անգամ չեն հայտնում հայրական գերեզմանի, նրա կառուցած սրբավայր-վանքի, նժույգի և զենք ու զրահի մասին:

Գ) Դավիթը ըմբոստ ոգի է, անկախության ու ազատության մարմնացում, դյուցազն, որը մշտապես պատրաստ է մարտնչել Հայրենիքի անկախության և ժողովրդի ազատության համար: Սակայն սասունցիները կարծես թե չեն ուզում իրենց կողքին տեսնել այնպիսի հերոսի, որը կարող է խախտել իրենց ստրկական վիճակին համակերպված կյանքի անդորրն ու խաղաղությունը: Օրինակ, սասունցիները չեն ուզում, որ Դավիթն իմանա Սասուն ժամանած Մըսրա Մելիքի հարկահավաքների, այնուհետև՝ նրա ջարդարար գորքի մասին, այսինքն՝ գերադասում են վճարել յոթ տարվա ծանր հարկերը, քան ըմբոստանալով փոխել իրենց կարգավիճակը: Դա նշանակում է, որ ժողովուրդը չի ուզում պատերազմել, չի ուզում փոխել իր ստրկական կարգավիճակը, հետևաբար գրեթե չի աջակցում իր հերոսին: Բնորոշ է այս առումով այն դեպքը, երբ Մըսրա Մելիքին սպանելուց հետո Դավիթը մի փոքր խմբի հետ վերադառնում է Սասուն, իսկ «քաղքի մարդեր», որոնք չէին մասնակցում կռվին, սարի գլխին պահապաններ էին դրել, որ իրենց տեղյակ պահեն՝ Դավիթն է գալիս (եթե Դավիթն է գալիս, ուրեմն կմնան քաղաքում), թե՛ թշնամու գորքը (եթե թշնամու գորքն է գալիս՝ կփախչեն քաղաքից):

Դ) Իր հերթին էպիկական հերոսը ժողովրդից գտնվում է որոշակի հեռավորության վրա: Հերոսը հաճախ չի հենվում ժողովրդի վրա, որևէ հարց չի դնում համաժողովրդական քննարկման, մարդկանց հետ խորհրդակցում է այնքանով, որքանով անհրաժեշտ է նվազագույն տեղեկատվություն ունենալ ինչ-որ բանի մասին: Հերոսը հիմնականում միայնակ է կռվում թշնամու դեմ, ընդ որում, առանց խորհրդակցելու երկրի «տերերի» հետ, առանց ներգրավելու ժողովրդին և առանց գորք կազմելու: Համեմատության համար նշենք, որ եթե Մըսրա Մելիքը մեծաքանակ գորքով է արշավում Սասունի վրա, ապա Դավիթը գրեթե միայնակ է դուրս գալիս Թշնամու դեմ:

¹ Նույն տեղում, էջ 248:

Դրա պատճառը ոչ միայն այն է, որ Դավիթը վստահում է իրեն, այլև այն, որ Սասունը չունի ո՛չ պաշտպանական կառույցներ, ո՛չ բանակ, ո՛չ էլ իրենց պաշտպանությամբ մտահոգ իշխանություններ:

Այս գարմանահարույց, անհասկանալի ու տարօրինակ փոխվերաբերմունքից երևում է, որ հայկական էպոսում երևութապես գոյություն ունի երկու՝ հերոսի (ոգու) և ժողովրդի (մարմնի) գուգահեռ իրականություն, որոնց միջև կապը խզված է. հերոսը հաշվետու չէ ժողովրդին, գործում է ինքնակամ ու միայնակ, իսկ ժողովուրդը, համակերպված իր ստրկական վիճակին, ոչ միայն չի ուզում և չի մասնակցում թշնամու դեմ պատերազմին, այլև որոշ դեպքերում փորձում է խոչընդոտել հերոսին: Հերոսը՝ ժողովրդի ոգին, կարծես թե ապրում է ոչ թե մարմնի՝ ժողովրդի մեջ, այլ նրա կողքին, ժողովրդից զատ: Ժողովրդի ոգու մարմնացումը՝ հերոսը, ըմբոստ է, ընդվզող, հզոր, իսկ մարմինը՝ ժողովուրդը՝ համակերպվածների զանգված, որը գլուխը կախ, անտրտունջ լուծում է իր գոյատևման խնդիրը: Սա նշանակում է հետևյալը. ժողովուրդը կրավորական է, համակերպված, զգուշավոր, անվստահ իր ուժերին, խորապես սիրում է իր հերոսին (քնքուշ զգացմունքների տարափ ենք տեսնում այն տեսարանում, երբ ժողովուրդը Դավթին ուղարկում է պատերազմ), բայց իրականում չի ուզում իր քաղաքական կարգավիճակի փոփոխությունը, իսկ եթե ուզում է, ապա ոչ թե իր, այլ հերոսի կամ հրաշքի միջոցով:

Թեև տարբերություններ գոյություն ունեն էպիկական ու գեղարվեստական և պատմական իրականությունների միջև, այդուհանդերձ դրանք բազում թելերով կապված են միմյանց. էպոսը ժողովրդի կյանքի ու իրականության արտացոլանքն է, իսկ ժողովրդի կյանքն ու իրականությունը՝ էպոսի խմորիչը: Այլ խոսքով՝ էպիկական ու պատմական հերոսների վարքագծերում տեսանելի են թե՛ նմանություններ և թե՛ տարբերություններ: Օրինակ, եթե էպոսում ժողովրդի կրավորականությունը բացատրելի է (հերոսները իրենց առջև խնդիր չեն դնում իրենց հետևից տանելու ժողովրդին), ապա իրական կյանքում հերոսները առանց ժողովրդի աջակցության չեն կարող հասնել հաջողության: Ուստի եթե իրական կյանքում ազատամարտի հերոսները չեն կարողանում «թմբիրից» արթնացնել ու իրենց հետևից տանել ժողովրդին (համակերպվածների բանակին), այսինքն՝ եթե չի ստեղծվում համերաշխ ու միասնական պայքարող ամբողջություն, որը կկարողանար տևական պայքարում հաղթել թշնամուն, ապա անխուսափելի է դառնում դեպքերի ողբերգական ընթացքը: Այդպիսի իրավիճակ ստեղծվեց XIX դարավերջին, երբ, ի տարբերություն նախորդ դարերի, հայ ժողովուրդը, հանձին իր մտավորական ընտրանու, տոգորված Լուսավորականության ազատասիրական, եղբայրապաշտական ու հավասարապաշտական գաղափարներով, սկսեց ավելի նշանակալից ու վճռական դեր խաղալ ազգի քաղաքական կյանքում: Պատմական այս իրավիճակում հայոց ազատամարտի գաղափարախոսներն սկսեցին ազատագրական պայքարը՝ հույս ունենալով

համաժողովրդական ապստամբության ճանապարհով թուրքական իշխանություններին ստիպել բարենորոգումներ անցկացնել հայաբնակ վիլայեթներում: Մինչդեռ, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, հեղափոխականները իդեալականացված պատկերացում ունեին դարերով ստրկական պայմաններում գոյատևած ժողովրդի իրական վիճակի, նրա ինքնակազմակերպման կարողությունների ու բարոյահոգեբանական հատկությունների մասին: Թեև XIX կեսերից սկսած թուրքահայ մտավորականության մեջ «քաջողջ ու խոստմնալից ոգևորություն մը կը սկսի. ազգային գարնանառոյգ վերակենդանություն մը կ'արծարծի շուրջանակի. հանրային կենաց գիշերահաւասար, որ կը նշանագծէ մութին նուագումն ու աճումն լուսաւորութեան» (Ինտրա), այդուհանդերձ այդ աշխուժությունը, խլրտումներն ու շարժումները, նկատում է Մ. Մամուրյանը, «հիմնական, տևողական արդիւնք չեն ունեցած Հայաստանին վիճակին բարոքման համար»: Հայությունը իր դարավոր ստրկության պատճառով հստակ պատկերացում չուներ ո՛չ իր ներկա վիճակի և ո՛չ էլ գալիք անելիքների մասին. «Հայոց նշանաբանն եղած էր՝ տիրող իշխանութեանց կոյր հնազանդություն և ամէն քաղաքական դրութեանց ու չարեաց կատարեալ համակերպություն»¹: Հայությունը չուներ ազգային քաղաքականություն ոչ միայն ընթացիկ, կրոնական, կրթական, վարչական, այլև «նոյն իսկ ազգային հիմնական մի շատ խնդիրներու մասին դեռ եւս ցաւալի անհամաձայնութիւն մը կ'տիրէ, անհամաձայնութիւն՝ որ մասամբ մեր դարաւոր ստրկութեան և մասամբ մեր թեթևամտութեան արդիւնքն է, և ազգային նպատակի մը հասնելու համար շատ տեղ տարբեր ճամբաներ կ'բռնենք ու այսպէս իրարմէ հեռանալով՝ առիթ կ'տանք մեր թշնամիներուն յաղթութեան»²: Անհամաձայնությունը դրսևորվում է հետևյալ կերպ. հայերը ցանկանում են ազգային համերաշխություն, բայց Հայաստանեայց եկեղեցուց դուրս եկողներին չեն համարում հայ, խնդրում են ինքնօրինություն, բայց «մտնում» են բռնապետության ծոցը, ուզում են ունենալ ազատագրված Հայրենիք, բայց չեն ուզում սովորել զինվորական գործ, դիմում են Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած երկրներին, որոնք կա՛մ կաթոլիկ են, կա՛մ բողոքական, բայց հալածում են հայ կաթոլիկներին ու բողոքականներին («Մէկ կողմէ Հայաստանի համար պաշտպանութիւն կ'մուրան, միւս կողմէ պաշտպանին դաւանանքը կ'անարգեն»), ուզում են Հայաստան ու Սահմանադրություն՝ գաղափար չունենալով Հայաստանի և Սահմանադրության մասին. «Այս անկերպարան դրութեան մէջ գտնուող ժողովուրդ մը ի հարկէ քաղաքականութիւն մը չկրնար ունենալ, այլ յառաջադիմութեան յետին աստիճանին վրայ պիտի գտնուի և բնապէս ուրիշի օգնութեան պիտի կարօտի միշտ որ քալէ, միշտ բարձր իշխանութեան մը պիտի դիմէ որ զինք

¹ Մամուրյան Մ., Հայոց ինքնօրինութեան խնդիրը // «Արևելեան մամուլ», 1878, թիվ 5, էջ 6:

² Մամուրեան Մ., Հայոց քաղաքականութիւնը // «Արևելեան մամուլ», 1879, թիվ 2, էջ 383:

պաշտպանէ, միշտ կրաւորական դեր մը պիտի խաղայ աշխարհի վրայ, և եթէ երբէմն՝ բռուն պարագայից ճնշման տակ՝ կենդանութեան նշաններ յայտնէ, այդ նշաններն էլ պիտի դադրին, նոյն պարագայից վերնալուծն, և ցոյց պիտի տայ որ ինքն իր ճակատագրին տէրը չէ»¹:

Արևմտահայության ազատագրության զինված պայքարի կողմնակիցներին թվում էր, թէ ժողովրդին հեղափոխելը մի քանի օրվա խնդիր է, որ բավական է մի կայծ՝ ընդհանուր ապստամբությունն սկսելու համար, որ ժողովրդի բոլոր խավերը ներքնապես պատրաստ են թոթափելու դարավոր ստրկության լուծը, որ ազատության բաղձանքը կմխավորի հայության բոլոր հատվածներին: Սակայն շուտով ռուսանտիկ-վիպական հայրենասիրական նման պատկերացումները բախվեցին իրականության կարծրաքարերին և փշուր-փշուր եղան: Սահմանային իրավիճակում ջրի երես դուրս եկան հայոց մտածելակերպի ու գործելակերպի որոշ պակասություններ, ինչպիսին է, օրինակ, փոքրամասնության կողմից «ճշմարտության սեփականումը», այսինքն՝ ժողովրդի անունից հանդես գալը, ժողովրդին վերևից ինչ-որ բան պարտադրելը (ի դեպ, այսօր էլ հանդիպում ենք այդ գործելակերպին. հիշենք, թէ ինչպես 2013 թ. սեպտեմբերի 3-ին ՀՀ ղեկավարությունը, առանց ժողովրդի կարծիքը հարցնելու, հայտարարեց Եվրասիական տնտեսական միությանը միանալու մասին), այն դեպքում, երբ ի սկզբանե հաշվի չեն առնվում իրավիճակի վերաբերյալ ժողովրդի կազմի մեջ մտնող բոլոր խավերի՝ գյուղաբնակ ու քաղաքաբնակ աշխատավորների, առևտրականների, արդյունաբերողների, մտավորականների, հոգևորականների, հայության տարբեր հատվածների կարծիքները: Օրինակ, կոտորածներից ու ցեղասպանությունից հետո որոշ հեղափոխականներ ու հեղափոխության տեսաբաններ սկսեցին փնտրել հայոց կողմի մեղավորներին կամ «պատասխանատուներին», և պարզվեց, որ նրանք շատ շատ են՝ զենքը վայր դրած ու «Իթթիհատ»-ի հետ համագործակցած հեղափոխականները, անվճռական մտավորականները կամ «մտաւորական թափափուկները», փողասեր առևտրականներն ու մեծահարուստ դրամատերերը, հայազգի պաշտոնյաները, ուսուցիչներն ու հոգևորականները, «երեսուն արծաթով» դավաճանները, մատնիչներն ու ոստիկանության գործակալները, հայ ազգային երեսփոխանական ժողովի անդամները, խմբագիրները և այլն, և այլն²: Այսինքն՝ գրեթէ բոլորը, ի բաց առջալ որոշ երդվյալ հեղափոխականների: Հարց է ծագում. ազգի մեծամասնությանը մեղադրանք ներկայացնելուց առաջ, մինչ հեղափոխությունն սկսելը հեղափոխականները իրենց համար արդյոք պարզե՞լ էին, թէ ազգի տարբեր հատվածներն ու խավերը, օրինակ, մեծահարուստները, առևտրականներն ու արդյունաբերողները, պետական պաշտոնյանե-

¹ Նույն տեղում, էջ 384:

² Տե՛ս **Սապահ-Գիւլեան Ս.**, Պատասխանատուները, Պէրուրթ, 1974, էջ 18-25:

րը, թուրքական բանակում ծառայող հայազգի զինվորականները և այլք ինչ վերաբերմունք ունեն հեղափոխության նկատմամբ և որքան են պատրաստ աջակցելու զինված պայքարին: Ըստ էության, չէին պարզել, այլապես կտեսնեին, որ հեղափոխականները ու ժողովրդի մեծամասնությունը ունեն միևնույն երազանքը, բայց մտածում ու գործում են տարբեր կերպ:

Այդ իրադարձությունների ընթացքում ի հայտ եկավ հայոց հոգեկերտվածքային մյուս թերությունը, այն է՝ անհապաղ, առանց անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքների արդյունքի հասնել ներկայապաշտական, այսրոպեական ձգտումին: Հայոց մեջ արմատավորված է միֆական այն մտայնությունը, թե մեկե՛ն կարելի է ստանալ այն, ինչ իրենք «արդարացիորեն» պահանջում են, թե մի՛ օրում կարելի է անցնել հարյուրավոր տարիների ճանապարհ (երբ հարյուր տարվա ընթացքում չեն անցնում մեկ օրվա ճանապարհ), թե մի՛ հերոսամարտով կարելի է լուծել լինել-չլինելու կամ արժանապատիվ կենալու խնդիր: Ժողովուրդը, որքան ցանկանար փոխել իր վիճակը, չէր կարող թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ հոգեբանորեն հեղափոխականների առաջարկած չստուգված «մազե կամուրջների» վրայով անցնել ու ազատագրվել: Անհապաղ արդյունքի հասնելու դիրքորոշումը հիմք էր ստեղծում իրողությունների հանդեպ ոչ ռացիոնալ, զգացմունքային ու անմիջական վերաբերմունքի դրսևորման համար: Վերլուծելով XIX դարավերջի իրադարձությունների ընթացքում ցուցաբերած հայոց վարքագիծն ու գործողության մեթոդները՝ դեպքերի ժամանակակից Ս. Ս. Գաբրիելյանը խոստովանում է. «Այս կերպով կրնանք զգալ թե՛ մեր դիւանագիտական ու յեղափոխական գործունեությունները արկածախնդիր բնատրոօթիւն մ՛ ունեցած են սկիզբէն ի վեր, և շատ մը դիւցազնութիւն եւ անձնուիրութիւն յանօգուտս վատնուած են: **Մենք չափազանց աճապարած ենք ու կ՛աճապարենք դեռ, և աղմկասէր՝ կ՛ուզենք կացինով զարնել բանալ բաղդի դռները փոխանակ իմաստութեամբ դարբնելու եւ յուշիկ կիրարկելու անշշուկ բանալին**»¹ (ընդգծումը – Ս. Ջ.): Ավելին, ժողովուրդը իռացիոնալ հաղթանակի հույսով կարծում էր, թե առանց իր աջակցության ու գործուն մասնակցության, առանց զոհաբերության ու կորուստների ազգային հավաքական հերոսը Հայկ Նահապետի նման մի նետով կսպանի թշնամու առաջնորդին կամ Սասունցի Դավթի նման միայնակ կջարդի թշնամու գորքը: Այս տրամադրություն-դիրքորոշումը դեռևս XIX դարի 50-60-ական թվականներին դիպուկ էր նկարագրել Ռ. Պատկանյանը «Հայերուս բաղձանքը» բանաստեղծության մեջ. «Ա՛խ, ինչպէ՛ս կուզեմ տեսնել մեր Հային // Ազատ, ապահով, կրթոյալ, ինքնագոհ, // Ամեն Հայի տուն՝ դըրախտ երկնային...// **Լոկ այդ բանն ինձնից չուզենար մեկ զոհ:** // Ա՛խ, ինչպէ՛ս կուզեմ տեսնել Հայաստան // Մի օր ազատված

¹ Գաբրիէլեան Ս.Ս., Հայկական ճգնաժամն եւ վերածնութիւն, 2-րդ հրատ., Պոսթոն, 1909, էջ 100:

թըշնամու ձեռքեն, // Հայի երկիրը, Հայի սեփական...// **Լոկ այդ չի բաժաներ
ինձ իմ կոպեկեն**¹:

Հեղափոխականները ուշացումով հասկացան, որ հայ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ գոհաբերության ու դեռ ի վիճակի չէ հրաժարվելու իր ստրկական շղթաներից, որ «խաղաղասեր», կրավորական ու համակերպված հայ ժողովուրդը տվյալ պահին ու տվյալ պայմաններում այնքան էլ կողմնակից չէր արյունոտ ազատամարտի տարբերակին: Այս տեսանկյունից բնութագրական են հետևյալ փաստերը. 1890 թ. մայիսին լույս է տեսնում «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան» պաշտոնական օրգանը՝ «Դրօշակը», որում հայտարարվում է, որ ա) անտանելի վիճակում գտնվող հայոց ազգի փրկության մի ճանապարհ կա՝ ժողովրդական ապստամբությունը, բ) «Դաշնակցութիւնը» մի քանի անձանց հայրենասիրական ձգտումների արհեստական պտուղ չէ, այլ ամբողջ ազգի հասունացած ինքնաճանաչութեան, կամքի ու վճռի արտայայտութիւն: Նա՝ Հայ ազգի բողոքի եւ վրեժխնդրութեան ոգին է»²: Հայկական կոտորածներից հետո «Դրօշակը» 1896 թ. համարներից մեկում հրապարակում է «**Անդունդից անդունդ**» խոսույն վերնագրով հոդված, որում նշելով, որ հայ հեղափոխականները գերմարդկային ճիգեր են թափում հայի կյանքը վերակազմելու և մարդկային պայմանների մեջ դնելու համար, լացակումած հարց է տալիս. **«Իսկ դու ի՞նչ ես անում հայ ժողովուրդ: Դու փոխանակ ձեռք մեկնելու քո հարազատ հերոս զաւակին, որոտումից ու փոթորկից սարսափած ոչխարի նման աչքերդ արիւնկալած, առանց սար ու ձոր, ծով ու գետ նայելու, թողնում ես քո արիւնհեղեղ հայրենիքը, քո սիրելիների թարմ շիրիմները, քեզ դարերով սնուցանող անուշ հողն ու ջուրը եւ փախչում»**³: «Դրօշակ»-ի այդ նույն համարից պարզ է դառնում, որ ժողովուրդը ոչ միայն փախչում է երկրից, այլ, օրինակ, Վանում ապաստան չի տալիս հայդուկային խմբին: «Ամենքը երեսները դարձնում են յեղափոխականներից», իսկ «դառնազգեստ գայլը»՝ Վանի առաջնորդական փոխանորդ Արսեն վարդապետը, եկեղեցու բեմից հորդորում է ժողովրդին աջակցել կառավարությանը՝ ձերբակալելու հեղափոխականներին: «Դավաճան ժողովուրդը» հայդուկներից պահանջում է հեռանալ քաղաքից: Ահա այսպես բզկտված ու հուսահատված, բայց զանգվածային կոտորածներից ողջ մնացած հայ ժողովուրդը մերժում է ժողովրդական ապստամբությունը, «ինքնապահպանության բնագոյը» արթնացնելու հեղափոխական մեթոդները և հարկադրում իր ազատարարներին հեռանալ երկրից: Եթե ուրիշների, ի մասնավորի եվրոպական տերությունների ու եվրոպական մամուլի անտարբերությունը Հայկական հարցի նկատմամբ ինչ-որ տեղ հասկանալի է (կարդում ենք «Դրօշակի» 1900 թ. առաջին

¹ Պատկանյան Ռ., Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 147:

² «Դրօշակ», 1891, թիվ 1, էջ 4:

³ «Դրօշակ», 1896, թիվ 28, էջ 1:

համարի խմբագրականում), ապա անհասկանալի է հայության անտարբեր ու բացասական վերաբերմունքը իր ճակատագրի ու ազգային հեղափոխության նկատմամբ. «Ի՞նչ էր անում հայութեան այն մասը, որ դուրս է փոթորկալից ճգնաժամից, որ օտարներից աւելի լաւ գիտի իրերի ցաւալի դրութիւնը, որ լսում էր սովի աղաղակները, որբերի լացը, լսում էր զէնք ու հաց պահանջող իր եղբոր ձայնը, ի՞նչ էր անում հայ բուրժուան, հայ երիտասարդութիւնը, հայ ինտելիզէնցիան, մեր ժողովրդի ունեւոր եւ մտածող մասը: Ոչի՛նչ, կը պատասխանենք մենք, որքան եւ ծանր լինի մեզ համար այդ դառն խոստովանութիւնը: Նրանց կարծրացած սրտում ո՛չ մի ազնիվ ձայն արձագանք չուէց, նրանց գոսացած ձեռքից ոչի՛նչ չ'ընկաւ, որով կարելի լինէր թէկուզ մազի չափ թեթեւացնել հեծող երկրի արիւնտտ բեռի ծանրութիւնը: Նրանց փոյթը չէ, որ հայ յեղափոխականն ընկնում է անհաւասար կռում «փամփուշտ սուէք» գոչելով եւ անէծքով փշրում է իր հրացանը ժայռի վրայ՝ սպասելով թշնամու գնդակին...»¹:

Ավելի ուշ վերլուծելով այս իրավիճակը՝ հայ հեղափոխության տեսաբաններն ստիպված էին խոստովանել, որ, չնայած փոքրաթիվ հեղափոխականների գերմարդկային ճիգերի, ինքնապաշտպանության բնագոյր այդպէս էլ չարթնացավ ժողովրդի մեջ: «Անդունդ կար այդ փոքրամասնութեան և որոճող ու մրափող մեծամասնութեան միջև, – գրում է Մ. Վարանդյանը, – Մինը միւսի համար ասես խորթ էր»: Եվ պատահական չէ, որ 1895 թ. կոտորածների ժամանակ տեսնելով տասնյակ հազարավոր հայ տղամարդկանց, որոնք առանց դիմադրության, «նախիրների պէս մղում էին սպանդանոց և մորթոտում», գտնվում էին հեղափոխականներ, որոնք ցավի մեջ բացականչում էին՝ *«անարժա՛ն ժողովուրդ, ջարդւելու ժողովուրդ»*: Դժբախտությունն այն է, շարունակում է Մ. Վարանդյանը, որ այդ դէպքերից տարիներ անց հայության գիտակցության մեջ էլի գրեթէ բան չի փոխվել. «Պատկերը շատ քիչ է փոխւած մեր օրերում: Յեղափոխական փոքրամասնութիւնը դարձեալ գրեթէ մեն մենակ է, առանց *ժողովրդի լայն ու գործն աջակցութեան*. Յեղափոխական և ժողովուրդ՝ ասես տարբեր, երբեմն նոյնիսկ հակամարտ կատեգորիաներ են: Որքան մէկը ըմբոստ, շարժուն ու նախաձեռնող, նոյնքան միւսը՝ անշարժ, կրաւորական և համակերպող: Այդ չարաբախտ հակօրինութիւնը (antinomie) մեր պատմական վերջին շրջանի ամենացայտուն, ամենաաղէտաբեր գծերից մինն է...: ... Ժողովուրդը իր խոշոր մեծամասնութեամբ, իր զանգւածային ընդհանրութեամբ եղել է միշտ և այսօր էլ շարունակում է լինել մի իներտ, ճակատագրապաշտ անշարժութիւն, գերի ֆատումին, ապաւինած Նախախնամութեան, աւետարանին ու բոլոր աստուածներին, որոնցից երբէք չը լսեց նա մարդկային արժանապատւութեան փրկարար խօսք, այլ միշտ միայն հնազանդութեան և նախրային

¹ «Դրօշակ», 1900, թիվ 1, էջ 2:

համակերպութեան պատուիրաններ»¹: Մ. Վարանդյանի կարծիքով՝ բոլորովին այլ պատկեր ենք տեսնում այնտեղ, որտեղ մեծամասնությունը հետևում է փոքրամասնությանը, և երկուսով արժանապատիվ կռիվ են մղում թշնամու դեմ (օրինակ, XX դարասկզբի հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ): Այդ բախումների ժամանակ տարած «հաղթանակների» պատճառն այն էր, որ «հայ-ժողովրդական իմաստութիւնը այդ միջավայրում յաղթահարել էր իր «Ֆատումին», հրաժեշտ էր տւել ճակատագրապաշտ, մեղկ ու տափակ ներշնչումներին, ըմբռնել էր աշխարհի օրէնքը, գոյութեան ցաւոտ մենամարտի անագորոյն «հրամայականը» և առնական վճռականութեամբ ապաւինել էր իր մարտնչող փոքրամասնութեանը, իր անձնուրաց զաւակներին, որոնց փոքրաթիւ լեզւոնը վերածել էր համաժողովրդական, լայնատարած բանակի»²: Չվիճարկելով հեղափոխության տեսաբանի այդ միտքը՝ միաժամանակ նշենք, որ Արևմտյան Հայաստանում հեղափոխականները կռվում էին պետության ու կանոնավոր գորքի դեմ, ուստի ժողովրդը, հասկանալով, որ միայն փոքրաթիվ ֆիդայական խմբերով հնարավոր չէ հասնել լուրջ հաջողության, խուսափում էին մասնակցել ազատամարտին: Իսկ հայ-թաթարական բախումները Ռուսական կայսրության սահմաններում տեղի ունեցող միջէթնիկական կարճատև ու ոչ զանգվածային բախումներ էին, որոնց, նախ, մասնակցում էին սահմանափակ թվով մարդիկ, երկրորդ, ժողովուրդը ներքնապէս վստահ էր, որ պետությունը հարկ եղած դեպքում կարող էր միջամտել և հաշտեցնել կռվող կողմերին:

Այսպիսով, համեմատելով հերոս-ժողովուրդ փոխհարաբերման էպիկական ու պատմական ձևերը, նախ, մեկ անգամ ևս համոզվում ենք, որ հայկական էպոսը իսկապէս հայոց կյանքի ու հայոց պատմական փորձառության այն հայելին է, որում ցոլված են հայոց մտածելակերպի ու գործելակերպի արքետիպային ձևերը, իսկ հայոց պատմական կյանքը իր ճակատագրական փուլերում կարծես թէ հայտնի իմաստով արտապատկերում է վիպական իրականությունը, այսինքն՝ որոշ առումով վիպական-առասպելական ու պատմական իրականությունները նման են իրար: Բայց եթէ էպոսում դեպքերի զարգացումն ունենում է «երջանիկ ավարտ» (հերոսները հաղթում են թշնամուն), ապա իրական կյանքում իրադարձությունների նման ընթաց-

¹ Վարանդեան Մ., Վերածնող հայրենիքը եւ մեր դերը, Ժընև, 1910, էջ 119-120: Մ. Վարանդյանը անում է ավելի ընդհանրական եզրակացություն. «Կրատրականութիւնը եղել է հայութեան ճակատագրի էութիւնն իսկ, նրա տխուր հոգեբանութեան զաղտնիքը: Զարնել են մեկ երեսին – նա դարձրել է միւս երեսը: «Հայ-քրիստոնէա» արտայայտութիւնը սքանչելիօրէն բնորոշում է այդ հագուցուտ պսիխոզը, այդ եզակի հոգեբանութիւնը...: «Հայ-քրիստոնէա»-դա նրա ճշգրիտ որակումն է, նրա հարագատ ատրիբուտը: Գուցէ ոչ մի ժողովուրդ չի ապրել այնքան ներդաշնակ, այնքան համաձայն քրիստոնէութեան պատուիրաններին, ինչպէս հայը: Այդպէս՝ պատմութեան, և այդպէս՝ և նախապատմութեան մեջ... Հայը եղել է քրիստոնէայ նախ քան Քրիստոսի երևալը...» (նույն տեղում, էջ 34):

² Նույն տեղում, էջ 121-122:

քը, նախապատրաստական անհրաժեշտ քայլերի ու միջոցների բացակայության պարագայում, ժողովրդի համար կարող է ունենալ և մեծամասամբ ունենում է ողբերգական ծանր հետևանքներ:

Երկրորդ՝ հերոսի և ժողովրդի փոխհարաբերման էպիկական ու պատմական ձևերը բովանդակային առումով իրար այնքան են նման, որ դրանց հիմքի վրա կարող ենք խոսել հայոց ինքնության մեջ հերոս-ժողովուրդ փոխհարաբերության որոշ արքեստիպերի գոյության մասին: Ժողովրդական զանգվածները՝ համակերպվածները, իրենց հոգու խորքում ուզում են ապրել ազատ, անկախ, բայց չեն ուզում գրկանքների ու գոհաբերությունների գնով փոխել իրենց ստրկական «ապահով» կարգավիճակը, անհմաստ են համարում ըմբոստության փորձերն ու ազատագրական պայքարը, կասկածում են ընդվզողների ձեռնարկումների հաջողությանը, հետևաբար, որպես կանոն, խուսափում են մասնակցել նրանց նախաձեռնություններին: Հերոսներն էլ, ըստ էության, ծանոթ չլինելով իրավիճակին, արտաքին ուժերի քաղաքական մտադրություններին, թշնամու թույլ և ուժեղ կողմերին, համակերպված ժողովրդի հոգեբանությանն ու մտածողությանը և չսպասելով վերջինիս «արթնացմանն» ու մասնակցությանը՝ առանց լուրջ հաշվարկների սկսում են իրենց համարձակ գործողությունները: Այստեղից էլ՝ մի կողմից հարմարված-համակերպված ժողովրդի կրավորականությունը, սպասողականությունը, զգուշավորությունը, տագնապը փոփոխությունների նկատմամբ, առանց իրենց ջանքերի՝ փրկության սպասումը, իսկ մյուս կողմից՝ հերոսի պոռթկումները, ռոմանտիկ, բայց հաճախ անարդյունավետ խիզախումները, ժողովրդին նիհրից արթնացնելու ձախորդ ու ապարդյուն փորձերը: Փաստորեն, ինչպես հայկական էպոսում, այնպես էլ իրական կյանքում հերոսների (ընդվզողների) և ժողովրդի (հարմարված-համակերպվածների) միջև առաջանում են խզվածություն ու անջրպետ, անվստահություն ու չհասկացվածություն, որովհետև բացակայում են փոխըմբռնման ձգտումները, անմիջական հաղորդակցությունն ու փոխվստահությունը, ազգին հուզող հարցերի համատեղ քննարկումներն ու երկխոսությունները, հերոս-ժողովուրդ կապը ապահովող, միասնաբար գործելու մշակված ծրագրերը և դրանց իրագործման մեխանիզմներն ու եղանակները:

Сейран Закарян – Эпические и исторические формы взаимоотношений героя и народа в армянской идентичности

В статье на основе сравнения форм взаимоотношений герой-народ в армянском эпосе и исторической жизни (на примере периода конца XIX-начала XX веков) выдвигается мысль о том, что в содержательном смысле между ними существует явное сходство. Но если в эпосе развитие событий имеет «счастливый конец», где герои побеждают врага, то в реальной жизни подобный ход событий для народа может иметь (и главным образом имеет) тяжелые трагические последствия. Фактически, как в армянском эпосе, так и в реальной жизни, между героями (восстающими) и народом

(приспособленным и смирившимся) заметны барьер и разобщенность, недоверие и непонимание, разные психологические позиции. Народ (смирившийся) в глубине души хочет жить свободно и независимо, но не хочет менять свой рабский «безопасный» статус ценой жертв и лишений, считает бессмысленными попытки восстаний и освободительной борьбы. Герои же, по сути будучи незнакомы с психологией и мышлением народа, с ситуацией, с политическими намерениями внешних сил, с сильными и слабыми сторонами врага, встречают сопротивление народа и, не дожидаясь его участия, без серьезных расчетов начинают свои смелые и безрассудные действия. Герои и народ живут в непересекающихся мирах.

Seyran Zakaryan – *The Epic and Historical Forms of Interrelation between Hero and People in the Armenian Identity*

Comparing Hero-People interrelationship in the Armenian Epic and Historical Life (from XIX to the end of XX century), the article expresses an idea that there are obvious significant similarities between them. But if the development of events in the epic is a “happy end” – the heroes overcome the enemy, in the real world the same events may have and often have tragic consequences for people. In fact, both in the Armenian epos and in the real world, there is a tendency of break up, distrust and misunderstanding and opposing psychological stances between the heroes (rebels) and the people (conformist-adaptive ones). The people, who are the conformists, want to live freely, independently but they do not want to change their “secure” slavery status at the expense of deprivations and sacrifices. They consider rebellion attempts and liberation struggle meaningless. In their turn, the heroes are not really familiar with the psychology and thinking of conformist people, the situation, the political intentions of the external enemies, strength and weaknesses of the enemy, they do not meet the resistance of the people, and without waiting for people’s participation, without serious calculations, start their brave and crazy actions. Heroes and people live in non-negotiable worlds.

Ներկայացվել է 11.06.2019

Գրախոսվել է 12.06.2019

Ընդունվել է սպագրության 25.06.2019